

JIŘÍ PAVELKA

K PROBLÉMU VÁLKY A SPOLEČENSKÉHO NÁSILÍ V STARŠÍ ČESKÉ LITERATUŘE

Již starší česká literatura byla nucena zabývat se otázkami, které dnes stojí v centru společenského zájmu a tvoří osu ideových zápasů moderního umění, otázkami války a společenského násilí. Také rané vývojové fáze české literatury přináší svědectví o hledání národní i individuální lidské identity zejména v situacích, kdy literatura byla nucena při glosování konkrétních dobových konfliktů zaujímat vlastní stanoviska. V tomto historickém období se v české literatuře postupně vyhraňuje několik vzájemně se vylučujících, ale také doplňujících přístupů k válce a násilí, přístupů představujících odraz rozporů mezi teologickým výkladem světa a dobovou praxí. Jejimi mluvčími i reprezentanty na úrovni tematické výstavby literárního díla se stávají mučedníci a posměváčci, řemeslní bojovníci i hrdinové bojující za ideály.

Nejstarší legendy přemyslovských Čech psané v latinském jazyce, o Václavovi, Vojtěchovi, pěti bratřích, Prokopovi, Ludmile, Cyrilovi, obsahují zárodky aktivního i pasivního přístupu ke světu. Žánrový charakter těchto děl nicméně jednoznačně preferuje pasivitu. Obzvláště zřetelné je to na latinské skladbě Verše o utrpení svatého Vojtěcha, biskupa a mučedníka (*Versus de passione sancti Adalberti*, 11. století), kde pokorné přijímání násilí, včetně mučednické smrti, je vykládáno jako bezpečný způsob, jak se stát svatým a jak získat život věčný.

Starší česká literatura je nicméně většinou orientována aktivně a bojovně, a to zejména proti živlu, který ohrožoval český stát a národ, proti Němcům, popř. těm, kteří se zřekli pravého Kristova učení. Exemplárním dokladem této skutečnosti je první česky psaná veršovaná kronika z roku 1314 označovaná jako Dalimilova a husitské zpěvy.

V Dalimilově kronice kníže Oldřich zdůvodňuje svůj sňatek s Boženou nacionálním cítěním: „Raději se chci s českú sedlkú snieti, / než ciesařovnu německú ženú jmieti.“ Soběslav dává na smrtelné posteli rady svým synům: „Spieše oráč dobrým knězem bude, / než taký Němec věrně s Čechy zbude [obstojí — pozn. JP].“¹ A dále zdůrazňuje, že raději syny oželi, než aby se vzdal svého jazyka a víry. Tato kronika přinejmenším relativizovala názory některých současných historiků, podle nichž středověk nezná kategorii národa,² naopak ukazuje, že již v tomto období dochází k vytváření jisté pospolitosti kultury na národním principu.³

V husitské písni *Slyšte, rytieři boží*, namířené proti arcibiskupovi Zbyňkovi (v textu písni nacházíme reakci na spálení Viclefových knih 16. července 1410), je opět jednoznačně vyjádřeno odhodlání k boji za křesťanskou víru. Totéž odhodlání nalézáme např. v písni *Povstaň, povstaň, Veliké Město pražské*, vzniklé patrně před polovinou května 1420, kdy Staré Město bylo ochotno vyjednávat se Zikmundem, stejně jako v nejslavnější husitské písni *Ktož jsou boží bojovníci*, která se stala výrazem a symbolem husitství. Náboženská motivace husitských bojových písní je zřetelná, značný prostor je nicméně věnován bojové praxi. V chorálu *Ktož jsou boží bojovníci* se pouze první tři sloky zabývají Bohem a obecnými ideovými problémy českého reformačního hnutí, další představují spíše návod k boji.

Stanoviska k válce a násilí vyjadřovaná literárním uměním nelze mechanicky převést do poloh výbojných — obranných a aktivních — pasivních. Platí to stejně pro literární památky středověké jako novověké. Nacionální tón zaznívá např. z *Alexandreidy*, ve které jsou na pozadí životního osudu nejznámějšího starověkého válečníka makedonského krále Alexandra Velikého alegoricky vyjadřovány nové obsahy. Děj této rozsáhlé básně je lokalizován do Čech a Alexandr je ztělesněn jako středověký panovník. Základní tematickou oblast, na jejímž pozadí je budován psychologický rozměr skladby (příběh lidského zrání perského krále Daria), její mravní podtext (Alexandr se přestává řídit moudrými radami svého učitele Aristotela, což má za následek jeho záhubu) i politický apel *Alexandreidy* (dílo určené českému publiku podává návod k chování panovníka, šlechty i k spravování státu), představuje válka.

Totéž platí pro fabulační osu *Alexandreidy*, tvoří ji posloupnost bitev a bojových akcí. Řecké vojsko např. zničí Théby a vyvraždí jejich obyvatelstvo, třikrát vítězně bojuje s Dariem, zmocňuje se Damašku, dobývá město Tyrus, Gazu a uxijskou tvrz, vpadne do Indie a bojuje s králem Porem atd. Autor *Alexandreidy*, označovaný za „křesťanského filozofa války“,⁴ válku ovšem pouze nepopisuje, ale také k ní zaujímá vlastní stanoviska, hodnotí ji. *Alexandreida* rozhodně neznamená odmítnutí války, i když bývá vykládána jako „výkřik odporu proti krutostem války“.⁵ Válku naopak chápe v duchu křesťanské teologie jako dílo boží, jako fakt, jehož existence je nezvratitelná a neoddiskutovatelná.

Situace je ovšem složitější. Pro Alexandra nebyla původně důvodem k válečnému tažení kořist, ani světská sláva. Alexandr se pokouší tímto způsobem po tragickém skonu svého otce a dětství v bídě sjednotit zemi popleněnou nepřítelem. Aktualizujeme-li v duchu Pražákovy interpretace poněkud obsah tohoto literárního díla, pro Alexandra jako „vlastence byl důvod k válce jen v možné ztrátě: svobody“.⁶ Podstatnou úlohu zde ovšem sehrávají subjektivní psychologické faktory, Alexandrova hrdost a její rub, ješitnost, které nabývají vrchu a mění se v touhu po světské slávě a světovládě.

V *Alexandreidě* se mísí a prostupuje několik rovin představujících odlišné přístupy k válce a násilí: rovina teologického výkladu války, rovina nacionální (bojovná) a rovina válečnická, podmíněná dobovým pojetím války jako ušlechtilého, rytířského zápasu.⁷ Touto pluralitou postojů a názorů se vykazují většina středověkých literárních děl, což pouze dokládá, jak složitou a obtížně interpretovatelnou společenskou skutečností válka představuje. V díle uzavřeném nejvyšším obsahovým plánem, plánem ideovým, dochází však k hierarchizaci předkládaných názorů a postojů, a tedy i k prosazování jednotlivé, konkrétní koncepce války a násilí.

Nejinak je tomu i u Alexandreidy. Teologický a nacionální bojovný motivický komplex, jenž je charakterizován četnými vnitřními rozpory, sjednocuje etická oblast. Lidské konání a lidské osudy jsou vzhledem k existenci boží nejisté a vratké, Bůh člověka zkouší. To však neznamená, že člověk nemůže, či lépe, že by neměl ctít a zachovávat mravní ideály. Těmi se řídí i krutý válečník Alexandr, který bere ohledy na poraženého nepřítele urozeného původu (např. kavalírsky se ujímá zajaté matky, sestry i ženy Daria, a jeho synovi by dokonce chtěl být otcem!), a alespoň tímto polovičatým způsobem se hlásí k ideálu křesťanské lásky. Jiným typem mravních hodnot, které ovládnou ideový plán díla a které jsou vzorem chování jak pro „rytíře“ Alexandra, tak pro šlechtice jeho dvora, se stává statečnost a povinnost bojovat proti těm, kdo by usilovali ohrozit jejich stavovskou čest a svobodu.

Z křesťanských pozic o válce a násilí uvažuje také jeden z neoriginálnějších českých středověkých myslitelů Petr Chelčický, dospívá ovšem k protichůdným názorům. V traktátu O boji duchovním, který vznikl v roce 1421 jako reakce na spor s Jakoubkem ze Stříbra, formuluje P. Chelčický odpověď na otázku, zdali existuje právo na spravedlivý boj. Jeho odpověď je záporná, neboť se striktně drží morálního kánonu Desatera a do krajních důsledků dovádí příkázání „nezabiješ bližního svého“. Křesťanům tímto zapovídá jakoukoli válku a jakékoli násilí a zprostředkovaně odmítá husitské války. Podle Chelčického je možné vést pouze boj duchovní, boj proti ďábelskému pokušení. A je jen výrazem konsekvence jeho myšlení, že argumentace, kterou zdůvodňuje toto „ortodoxní“, ale křesťanskou praxí negované stanovisko, je biblického původu.⁸

Koncepce neodporovat zlému, tzn. především násilí a přeneseně válce, se prosazuje ve vyhraněné podobě ve středověkých legendách a martyriích. Např. formálně vytříbená Legenda o sv. Kateřině z poloviny 14. století až s naturalistickými podrobnostmi popisuje, jaká fyzická příkoří podstoupila s laskavou odevzdaností a s důvěrou ve svého vykupitele a „ženicha“ Krista zbožňlá Kateřina; změnu jejího pasivního postoje ke světu nepřináší ani utrpení ani mučednická smrt.

Velebení utrpení a mučednictví, tento logický důsledek křesťanské pokory a podřízení se vůli boží, které nalzáme v středověkých martyriích, ztělesňuje regresivní složky křesťanské teologie. Pokud si křesťanské náboženské hnutí — a jeho literární odraz — v některých svých vývojových fázích uchovalo pokrokový ráz, rozhodně to nebylo díky této orientaci, ale zásluhou zcela odlišných skutečností. V jeho počátcích, v době rozpadu otrokářského řádu, to bylo zejména pro myšlenku rovnosti lidí (přirozeně před nejvyšší ontologickou substancí, Bohem), v době formování středověkých státních útvarů pro společensky tmelící roli a v pozdějších obdobích pro poskytování ideové základny snahám o sociální reformaci (jde o tzv. původní křesťanství).

Koncepce výbojného nacionálního a výbojného náboženského přístupu ke světu a koncepce neodporovat zlému nejsou jedinými variantami aktivního a pasivního přístupu k válce a násilí. V průběhu historie byly v literatuře zachyceny a rozpracovány další koncepce. První z nich, o níž byla okrajově řeč u Alexandreidy, bychom mohli označit za koncepci bojujícího hrdiny, válečnickou. Nejlépe ji reprezentují hrdinské zpěvy, popř. rytířská epika.

Koncepci bojujícího hrdiny ve světové literatuře formuluje již nejstarší dochovaná literární památka Epos o Gilgamešovi, dále můžeme vzpomenout dí-

la, jejichž hrdiny jsou Achilles, Beowulf, Roland, Siegfried, Ilja Muromec, králevic Marko. V české literatuře, kde se žánr hrdinských zpěvů nerozvinul, jsou hrdinské a válečnické motivy systematicky exploatovány zejména v Alexandridě a v rytířské epice 14. století, čerpající námětové z německé a francouzské jazykové oblasti. Jmenované postavy, ale také jiní hrdinové eposů, ság, bájí, mýtů, bylin a pověstí dokazují svou statečnost a mužnost, svou čest, věrnost, svůj smysl pro spravedlnost apod. Tou nejpřípadnější a také nejčastěji využívanou oblastí, v níž lze demonstrovat hrdinovy přednosti, je boj nebo válka.

Válka anebo přesněji válčení je pro hrdinu pouhým prostředkem, jak dokázat své výlučné fyzické a psychické vlastnosti, je mu dobrodružstvím, hrou, jakýmsi druhem sportu. Často jsou ovšem na štítě hrdinů vyznačeny emblémy obecného významu, náboženské, popř. národně osvobozenecké ideály (španělský Cid). Tedy ne přítomnost tématu války v díle, ne jeho využití jako integrující fabulační kategorie, ale teprve celkové podání látky určuje, zdali do nejvyššího obsahového plánu díla se dostane osoba válečníka, boj za vlast a národ, anebo náboženské ideály. Také válečnická koncepce ukazuje, že bojový přístup ke světu není apriorně pozitivní kvalita a že jeho hodnotový rozměr určují teprve ideové pozice zaujímané dílem.

Odlíšný ideový charakter často mají literární díla, která k válce zaujímají výsměšný nebo satirický postoj. Tak např. prozaická satira *Passio raptorum de Slapanic* (Pašije šlapanických loupežníků), zpracovávající historickou událost z roku 1401, chtěla zesměšňováním morálních a fyzických sil protivníka a současně přehlížením a zlehčováním útrap válečných střetnutí pozvednout odvahu ve vlastních řadách. Jindy opět — tak je tomu např. v knize *Labyrint světa a ráj srdce* J. A. Komenského — má karikující pohled na existenci válek a řemeslných válečníků za úkol zdůraznit nesmyslnost a pomíjivost lidského konání vzhledem k existenci Boha.⁹ Objektivně pak tento přístup, jehož klasickými variantami se ve světové literatuře stal starořecký epos *Žabomyší válka* (*Batrachomyomachia*), Grimmelshausenův *Dobrodružný Simplicius Simplicissimus* (1669) nebo Cervantesův *Důmyslný rytíř don Quijote de la Mancha* (1605 a 1615), plní tytéž funkce jako vnitřně protikladný přístup náboženský a nacionálně motivovaný přístup bojový. Jednou podporuje společensky progresivní, jindy regresivní síly, jednou propaguje obecné humanistické principy, jindy zasahuje do konkrétních politických zápasů.

K zajímavému posunu v názorech na válku dochází v rukopisném *Napomenutí Pražanům* (1513) Řehoře Hrubého z Jelení. Toto dílo se skládá ze tří relativně samostatných částí, z nichž prostřední je překladem Ciceronovy řeči *De imperio Gnaei Pompei*, vyzývající k válce. Řehoř Hrubý ovšem diametrálně mění charakter řeči. Řečeno slovy M. Kopeckého „Ciceronova řeč, proslavená v zájmu vládnoucí třídy římské republiky, přetváří se téměř po šesti stáletích v projev, kterým je obhajován robotný lid jagellonských Čech.“¹⁰ Autor totiž ve svém *Napomenutí Pražanům* propaguje mír.¹¹

Válku z lidových pozic pojímá např. Vidění rozličné sedláčka sprostného (1711) V. B. Jestrábského. V tomto díle, které představuje svéráznou paralelu ke Komenského *Labyrintu*, se sedlák ptá svého rádce, anděla, zdali vojáci „nebohým lidem veliké nátisky dělají“,¹² zdali jsou násilníci, nedodržíjí půst, oddávají se nečistému styku s ženami, znásilňují děvečky atd. Mluví takto upozorňuje na válečné útrapy venkovských lidí, které našly svůj výraz v polo-

lidových otčenáších, především v Kocmánkové skladbě *Lamentatio rusticana*.¹³ S tímto stanoviskem nicméně polemizuje anděl, na četných příkladech ukazuje, že existovali panovníci, kteří udržovali v řadách vojáků kázeň, poněvadž přísně trestali jejich nepravosti. Válka je tedy nakonec ospravedlněna z pozic katolické ideologie, obhajující praxi vládnoucích vrstev společnosti.

Válka a s ní spjaté společenské násilí nepředstavovaly v starší české literatuře samostatný problémový okruh ani samostatné téma, ale byly spíše pozařeny, na kterém se odehrávaly lidské osudy. V literatuře tohoto období dochází k deskripci válečných událostí v souvislosti se smysluplnými činy jednotlivce nebo kolektivu, aniž válka byla začleňována do širších společenských souvislostí. Válka a společenské násilí nicméně otevírají okruh problémů, které byla nucena řešit zejména literatura dvacátého století, problém aktivního a pasivního přístupu ke světu, jež nově nastoluje fenomén národněosvobozenického boje a revoluce.

¹ *Nejstarší česká rýmovaná kronika tak řečeného Dalimila*. Praha 1957, 77 a 124.

² Srov. Aron Jakovlevič Gurevič, *Kategorie středověké kultury*. Praha 1978, 119—162.

³ Srov. Josef Hrabák, *Studie ze starší české literatury*. Praha 1962, 83—96.

⁴ Albert Pražák, *Staročeská báseň o Alexandru Velikém*. Praha 1945, 116.

⁵ František Svejkovský, *Staročeský rytířský epos o Alexandru Velikém*, úvod k edici Alexandreida. Praha 1963, 14.

⁶ Albert Pražák, *Staročeská báseň o Alexandru Velikém*. Praha 1945, 117.

⁷ Herní (agonální) prvek v archaickém a středověkém pojetí války se pokouší vymezit Johan Huizinga v knize *Homo ludens* v kapitole *Hra a válka* (Praha 1971, 85—86).

⁸ Petr Chelčický, *Drobné spisy*. Praha 1966, 31—32.

⁹ Srov. *Dílo Jana Amose Komenského 3*. Praha 1978, 334—336.

¹⁰ Milan Kopecký, *Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé Hory*. Brno 1979, 40.

¹¹ Problematice míru v starší české literatuře byly věnovány některé referáty (Milana Kopeckého, Jana Blahoslava Čapka, Jana Skutíla, aj.) 7. komeniologického kolokvia v Uherském Brodě, srov. *Studia Comeniana et historica* 11, 1981, č. 23.

¹² Valentin Bernard Jestřábský, *Vidění rozličné sedláčka sprostného*. Uherský Brod 1973, 83.

¹³ Srov. Milan Kopecký, *Úvodem, předmluva k edici Valentina Bernarda Jestřábského, Vidění rozličné sedláčka sprostného*. Uherský Brod 1973, 17.

ZUM PROBLEM: KRIEG UND GEWALT IN DER ÄLTEREN TSCHECHISCHEN LITERATUR

Schon die ältere tschechische Literatur hat sich mit der Problematik des Krieges und der gesellschaftlichen Gewalt befaßt; sie stellt bis heute die Hauptrichtung ihrer Ideenkämpfe dar. In dieser historischen Periode haben sich allmählich in der tschechischen Literatur — als Reflex der Auseinandersetzungen zwischen der theologischen Auslegung der Welt und der Zeitpraxis — einerseits ein aktiver und andererseits ein passiver Zutritt zum Problem Krieg und Gewalt durchgesetzt (Legenden — Ritterepos). Der Krieg wird als ein Mittel angesehen, das ermöglicht, religiöse, Klassen-, nationale, soziale, sowie individuelle Ziele zu erreichen (Hussitenliteratur, Dalimils Chronik, Alexandreis). Der Krieg stellt hier aber kein selbstständiges Thema dar, sondern er wird eher zum Hintergrund, vor dem sich die Menschenschicksale abspielen. In der Literatur dieser Zeit werden Kriegsgeschehnisse im Zusammenhang mit sinnvollen Taten eines Menschen oder eines Kollektivs beschrieben, ohne daß der Krieg in breitere gesellschaftliche Zusammenhänge eingliedert würde. Krieg und Gewalt werden hier als ein allgemeines, allmenschliches Problem aufgefaßt, sie entziehen sich jedoch keineswegs der Auffassung oder dem Wirken eines Menschen oder eines Kollektivs. Eine spezifische Stellung in diesem Prozeß nimmt das Volks- und Halbvolksschrifttum ein, das gleichfalls Armut und Leiden des Volkes in Kriegszeiten schildert.

